

¹Оразақыңқызы Ф., ²Герай Фидан, ³Анипина А.К.

¹Ph.D., филол ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²профессор, Анкара Хаджи Байрам Вели Университеті, Түркия, Анкара қ.

³докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адамзат қоршаған әлемді және өзін тіл арқылы таниды, себебі тілде жалпыадамзаттық және ұлттық қоғамдық-тарихи тәжірибе бекітілген. Қазіргі қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың өзінің өткен кезеңіне, ұлттық мәдениетінің шыққан көзіне деген қызығушылығы олардың тілге мұқият назар салуына әкеліп соғуда. Ерте заманда қоғамда болған әртүрлі жағдайлар қазір біз күнделікті қолданып жүрген мақал мен мәтелдерде көрініс табады. Мақал-мәтел – ата-бабаларымыз қысқа да нұсқа сөйлемдер арқылы адамгершілік заңдылықтары мен бай мән-мағынаға толы тұжырымдарын кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге ретінде қалдырып кеткен өзіндік микроәлем. Мақал-мәтелдер – халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстардың бейнелеп сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай сөздік құрам. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін, ойын мақал-мәтел ретінде өзінің кейінгі ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Аталмыш тілдік бірліктер арқылы кейінгі ұрпақты елін-жерін, отанын сүйге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адал, кішіпейіл болуға шақырып, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақтық тәрізді жаман қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелеген. Сондықтан мақал-мәтелдердің тілдегі алатын орны ерекше, ал оларды лингвистикалық зерттеу объектісі ретінде алу өте өзекті болып табылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі болып генеологиялық тілдер тобы жағынан екі түрлі топқа жататын қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ортақ және айырмашылықтарын табу қажеттілігі болып саналады. Екі тілдің мәдениет пен тіл тұрғысынан өзара байланысын көрсету негізінде әлемдік тілдік бейне арқылы көрінетін ұлттық дүниетанымды терең түсінуге мүмкіндік беріледі.

Түйін сөздер: мақал, мәтел, фразеологизм, паремия, дағдылы сөздер, фраза, идиома, тұрақты тіркес.

¹Оразақыңқызы Ф., ²Герай Фидан, ³Анипина А.К.

¹Ph.D, к.филолог.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²профессор, Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара

³докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

Структурные и смысловые особенности пословиц и поговорок в китайском и казахском языках

Человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, в котором закрепляется общественно-исторический опыт – как общечеловеческий, так и национальный. Интерес современного человека к своему прошлому, истокам своей культуры заставляет его внимательно всмотреться в язык. Отзвуки давно минувших лет сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах. Это – своеобразные микромиры, содержащие в себе «и нравственный закон и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам». Пословицы и поговорки – это богатый словарный состав, который описывает различные периоды общественной жизни народа, их взаимоотношение и социальные явления, предлагая умелые и понятные идеи. Следовательно, древние народы через пословицы и поговорки передали жизненные реальности, показали пример своим молодым поколениям. Через эти языковые единицы можно воспитать в последующем поколении любовь к родине, работать без лжи,

учиться, быть честным, быть смиренным и воздерживаться от плохих качеств, сплетен и гордости. Именно поэтому пословицы и поговорки занимают особое место в языке, а их изучение как объекта лингвистического исследования является на сегодняшний день очень актуальным. Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью выявления общего и специфического в пословицах и поговорках на материале казахского, китайского языков и теоретического осмысления их в аспекте проблемы взаимосвязи языка и культуры, что будет способствовать более глубокому пониманию национального мировосприятия, отраженного в языковой картине мира.

Ключевые слова: пословица, поговорка, фразеологизм, паремия, устойчивые выражения, идиома, фраза.

¹Orazakynkyzy F., ²Geray Fidan, ³Anipina A.K.

¹Ph.D, candidate of philology, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,

²professor, Ankara Hadji Bayram Veli University, Turkey, Ankara

³doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

Structural and semantic features of proverbs and sayings in Chinese and Kazakh languages

A person is able to understand the world and himself thanks to a language in which social and historical experience is consolidated – both human and national. The interest of modern man to his past, the sources of his culture makes him scrutinize the language closely. The echoes of the past years are preserved today in proverbs, sayings, idioms. These are peculiar micro-worlds that contain “both moral law and common sense, expressed in a brief utterance, which the ancestors bequeathed to the leadership of the descendants”. Proverbs and sayings are a rich vocabulary that describes various periods of a people’s social life, their interrelationship and social phenomena, offering skillful and understandable ideas. Consequently, the ancient people, through proverbs and sayings, transmitted life realities, set an example to their younger generations. Through these language units, you can educate the next generation to love your homeland, work without lies, learn, be honest, be humble and refrain from bad qualities, gossip and pride. That is why proverbs and sayings occupy a special position in the language, and their study as an object of linguistic research is relevant. The relevance of the research topic is due to the need to identify the general and specific in proverbs and sayings on the material of Kazakh and Chinese languages and their theoretical understanding in the aspect of the problem of the relationship between language and culture, which will contribute to a deeper understanding of the national world view reflected in the world language picture.

Key words: proverb, saying, idiom, proverb, stable expressions, idiom, phrase.

Кіріспе

Қандай ұлт болмасын, олардың тарихынан сыр шертер мол мұра – сол ұлттың қолданатын мақал-мәтелдері арқылы көрініс табады. Мақал-мәтелдер – халықтың өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас мен қоғамдық жағдайларды бейнелеп сипаттайтын, адам көңіліндегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырымдар жасайтын, мән-мазмұнға бай сөздік құрам болып табылатыны сөзсіз. Кез келген халық өзінің өмір шындығын, ойына түйгенін, көнілін мақал-мәтел ретінде өзінің кейінгі ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Ғ. Жандыбаев «Сөз мәйегі» атты еңбегінде: «Мақал-мәтелдер – тағылым, тәрбие, даналық мектебі, сондай-ақ сонау ерте замандарда туған мақалдар барлық ұрпақтармен бірге жасасып, күні бүгінге дейін біздің де құлағымызға жағымды, санамызға сіңімді, тілімізге жатық қалпын сақтап келеді. Осылай

бола да бермек. Бұл мақал-мәтелдердің ескірмес, көнермес асылдығын көрсететін қасиеті», – деп тілдік қорды байытатын ел мұрасының мәнді, айшықты, зор талғаммен ерекшеленіп алынған сөз тізбегі екендігіне, олардың ерекше қасиетіне мән береді (Ө. Тұрманжанов, 2007:115).

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттей отырып, олардың мазмұны жағынан ұқсастықтары мен ұлттық сипатын ашу. Аталған тілдік бірліктердің семантикалық құрамындағы ортақ тұстары мен ерекшеліктерін және олардың себеп-салдарын айқындау. Зерттеу жұмысының міндеттеріне мақалада генетикалық және типологиялық құрылымы жағынан әр түрлі қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің шығу тарихы, қолданыс аясы, мақал-мәтелдердің екі тілдегі негізгі мазмұны, тақырыбы жайлы анықтау жатқызылады.

Материалдар

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болған. Кеңес дәуірінде 1948 жылдарға дейін мақал-мәтелдерді тек халық аузынан жинап, жеке басылым ретінде шығару жұмыстары жүргізілген, екінші кезең – оларды тілдік тұрғыдан зерттеудің қалыптасу кезеңі. Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Шоқан Уәлиханов. Ш. Уәлиханов пен Н.Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың 50 жылдарында ел аузынан жазып, жинақталып топтастырылған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Сондай-ақ, қазақ ауыз әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге қазақ мақал-мәтелдерін де жинақтап, жеке жинақтар шығарып, қазақ тілі мен әдебиетінің, тіл ғылымының, мәдениетінің дамуына зор үлес қосқан Ы. Алтынсарин, В. Радлов, Ә. Диваев, Ш. Ибрагимов, М. Терентьев, т.б. сынды ағартушы ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады. Қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуіне арналған монографиялық зерттеулер де, мақалалар да жетерлік. Солардың ішінен ғалым Б. Шалабаев алғашқылардың бірі болып, аталмыш тұрақты тіркестер тобын арнайы қарастырып, олардың негізгі жанрлық ерекшеліктерін, мағыналық топтарын анықтады. М. Ғабдуллин “Қазақ халқының ауыз әдебиеті” деген еңбегінде қазақ халқының кәсібін, шаруашылығын, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын мақал-мәтелдердің өмір танытқыштық мәні мен қызметін айқындап көрсетсе, С. Нұрышев оларды даму тарихы жағынан зерттеген. Мақал-мәтелдер тура ойды әртүрлі сөздермен айтуды үйрену үшін керек мәлімет.

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің бірнеше мың жылдық тарихы бар. Олар адамдар бір-бірімен тіл арқылы араласуды үйренгенде пайда бола бастаған. Жазудың пайда болуымен олар қағаз бетіне түскен. «Ицзин», «Мэнцзы», «Цзочжуань», «Гоюй», «Шицзи» сияқты әдеби мұраларда халықтық сөздер туралы айтып кеткен. Сун дәуірінде алғашқы мақалдар жинағы пайда болды, қазіргі күнге дейін ең толық мақалдар сөздігі – Цин дәуірінде Вэнлан құрастырған «Ежелгі халықтық өлеңдер мен сөздер» сөздігі болып есептеледі. Бұл сөздікке ежелгі дәуірден бастап, Мин дәуіріне дейінгі әдеби мұраларда кездесетін халықтың сөздері енген.

Мақал мен мәтелдің құрылысы, түрі, сөз саптасы жағынан бір-біріне жақын және ұқсас болып келеді. Алайда олардың арасында өзара айырмашылығы да жоқ емес. Басты айырмашы-

лығы – бұлардың мазмұнында болып табылады. Кез келген халықтың мұрасы осы мақал-мәтелдердің өзіне ғана тән ерекшеліктермен, халықтың мінезіне, табиғатына лайық туындап отырғанын көптеген зерттеушілер кезінде көрсетіп, айтып кеткен еді. Ә. Диваев «Тарту» атты еңбегінде: Қазақ «мақалдарының көбі өзінің дәлдігі, өткірлігі жөнінен суретшінің қыл қаламына ілігуге сұранып тұрғандай. Өйткені онда қазақтың көшпенді де еркін өмірін қамтитын тірі келбеті тұр», – деп олардағы халық тіршілігі бейнеленетінін нақты суреттейді. Мақал – нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтың бейнелі поэтикалық жанрының бір түрі, көне заманнан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде кейде қара сөзбен де беріледі. Мысалы, қазақ тілінде «Күлме досқа келер басқа»; «Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылына ақыл қос»; «Адамды досына қарап таны»; «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» мақалдар кең танымал. Мәтел – өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір-бірімен қарама-қарсы шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын болып келеді, оның сыңар тармағы десек болады. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады. Мысалы, қазақ тілінде «Он көзіңе сол көзің қарауыл болсын»; «Жыланның уы басында, бейқамның жауы қасында»; «Алажағым кетсе де, Айт-ашағым кетпесін»; «Аузы күйген айранды да үрлеп ішер»; «Бір кісі мың кісіге олжа салар»; «Ер мойнында қыл арқан шірімес»; «Екі жарты – бір бүтін» және т.б. мәтелдер жиі қолданысқа ие.

Қытай фразеологиясында фразеологизмдер 熟语 Shúyǔ терминімен аталады. Қытай лингвисті Ма Гофань фразеологизмдердің бес негізгі түрін бөліп көрсетеді: 成语 Chéngyǔ – идиома; 谚语 Yǎnyǔ – мақал; 歇后语 Xiēhòuyǔ – астарлы сөздер; 惯用语 Guànyòng yǔ – фразеологиялық тіркес; 俗语 Sùyǔ – мәтел. Фразеологиядан жазылған соңғы еңбектерде мақал мен мәтелді ортақ 谚语 Yǎnyǔ терминімен атайды (Афанасьева М.П. 2016). Қытай мақал-мәтелдерінде бірқатар стилистикалық әдістер қолданылады және оларға өзіндік құрылымдық-семантикалық, құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктер тән болып келеді. Бұл ерекшеліктер олардың шығу тегіне, күнделікті өмірде қолданылуына байланысты сан алуан. 谚语 Yǎnyǔ – қытай тілінде «мақал мен мәтел» деген мағына береді. 谚语 Yǎnyǔ

фразеологиялық бірлік ретіндегі қасиеті – қайталанып айтылуында, мағынасының тұтастығында, құрылымының тұрақтылығында, көркемдігінде. Олар – ауызекі тіл, көркем әдебиет, аңыз әңгімелерден шыққан. Бірақ мақал-мәтелдер шығу көзіне қарамастан, қазіргі тіл қағидаларына бағынады. Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің негізгі айырмашылығы – семантикалық жағынан екі жақтылығы, яғни тура мағынасында да, ауыспалы мағынасында да қолданылады.

Қытай тілінде фразеологизм, паремия, мәтел, мақал деген ұғымдармен байланысты терминдердің бір-бірінен айырмашылығы бар. Цыхай редакциясымен жасалған «辞海. 上海: 上海辞书出版社» сөздігінде паремияға (熟语): 熟语是语言中定型的词组或句子。使用时一般不能任意改变其组织。包括成语、谚语、格言、歇后语等 (夏征农. 2000: 295) / мынандай түсінік береді: «Паремия – тұрақты тіркес және тұрақты сөйлем болып табылады. Паремияны қолданғанда оны өздігінен өзгертуге болмайды». Паремияға фразеологизм, мақал, мәтел, афоризмдер, 歇后语 (фольк. *сехоулюй* – айтылатын ой толық бітпеген, екі бөліктен тұрады) жатқызылады (Афанасьева М.П. 2016: 871).

Осы сөздікте фразеологизмге былай түсінік берілген: (成语 *Chéngyǔ*): 熟语的一种。习用的固定词组。在汉语中多数由有四个字组成。组织多样，来源不一。所指多为确定的转义，有些可从字面理解 (Афанасьева М.П. 2016: 285)... / «Паремия типінің бір түрі болып табылады; үнемі қолданылатын тұрақты тіркес; қытай тілінің фразеологизмі негізінен 4 иероглифтен тұрады; құрылысы күрделі және қайнар көзі әртүрлі...».

Мақал (谚语 *Yànyǔ*) термині былай анықталады: 熟语的一种。流传于民间的简练通俗而寓意丰富深刻的语句，大多反映人民的生产和生活经验 (Афанасьева М.П. 2016: 1264)... / «Паремия типінің бір түрі; қысылған, қолданысы кең, бай және терең мораль иеленген халық арасында қолданылатын тұрақты тіркестер; көбінесе халық өмірі мен өндіріс тәжірибесін бейнелейді».

惯用语 *Guànyòng yǔ* – «дағдылы сөздер, фраза, идиома, тұрақты тіркес» деп аударылады. Оған берілген түсінік: 熟语的一种。惯常作为完整的意义单位来运用的固定词组。其整体意义不是各组成成分个体意义的相加，而是通过比喻等手段造成的一种修辞意义；口语色彩较浓 (Афанасьева М.П. 2016: 432). / «Паремия типінің бір түрі, тұрақты тіркес; оның бірліктері тұтас мағына береді; оның тұтас мағынасы оның компоненттерінің

мағынасынан құрылмайды, метафорлы мағынадан құрылады, ауызекі тілдің интенсивті белгісі болып табылады».

Тарихнамаға шолу

Көп жағдайда мақалдар әдеби шығармалардан алынады. Бірақ әдеби шығармалардан алынған сөздер мақал болуы үшін, олардың әдеби шығармалармен байланысы үзіліп, адамдар арасында халықтық сөздер ретінде қабылдануы қажет. Бірақ әдеби шығармалардағы мақал-мәтелдер де ауызекі тілден алынуы мүмкін және керісінше кейбір халықтық сөздердің қайнар көзі ұмытылып кеткен әдеби шығармалар болуы мүмкін.

Мысалы қытай тіліндегі 入境问禁, 入国问俗 [Rùjìng wèn jìn, rùguó wèn sú] «Шекарадан өткенде заңдары туралы сұра, мемлекетке кіргенде дәстүрлері туралы сұра» мақалының шығу көзі – «Салт-жоралар кітабынан» (礼记).

上有天堂, 下有苏杭 [Shàng yǒu tiāntáng, xià yǒu sū háng] – «Көкте жұмақ, жерде Суйчжоу мен Ханчжоу», бұл мақал да халық ауызынан таралған.

Қытай тілінде қанатты сөздер көбіне мақал-мәтелмен бірге сөздіктерге енгізіледі, өйткені олар да аяқталған грамматикалық пайымдау түрінде болады, қысқа әрі нұсқа өсиеттік, дидактикалық мәні болуы мүмкін.

Мысалы, әйгілі Ду Фудың өлең жолы:

朱门酒肉臭, 路有冻死骨 [Zhūmén jiǔròu chòu, lù yǒu dòng sǐ gǔ] – «Бай үйдің қақпасында ет пен шараптың иісі, ал жолда үсіп қалғандардың сүйектері». Қазақ тіліндегі «Аш бала тоқ баламен ойнамайды» мақалына келеді.

Әйгілі ойшыл Кун Цзының «Луньюй» еңбегінен алынған келесідей мақал бар: 三人必有我师 [Sān rén bì yǒu wǒ shī] – «Басқалардан әрқашан үйренетін нәрсе бар» (Бірге кетіп бара жатқан үш адамның ішінде, менің ұстазым бола алатыны бар).

Қытай тілінің мақал-мәтелдері қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер сияқты, халық даналығының және оның өмірлік тәжірибесінің көрінісі болып табылады. Мақал-мәтелдерде сол мақал-мәтелдерді қалыптастырған халықтың өмірі жан-жақты бейнеленеді. Олар әртүрлі жағдайлар мен құбылыстарға байланысты ақпаратты тасымалдаушы негізгі құрал. Мысалы, тарихи жағдайлар, ежелгі тұрмыс-салт, діни наным-сенімдер, адамдар арасындағы қарым-қатынас, адамның табиғатқа деген көзқарасы. Осы тұрғыдан қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің қазақ тіліндегі баламасы табылып жатады.

Мысалы:

远亲不如近邻 [Yuǎnqīn bùrú jìnlín] – «Алыстағы туғаннан жақындағы көршің артық».

大意失荆州 [Dàyi shī jīngzhōu] – Ұқыпсыздықтан үлкен шығынға ұшырау.

秋菊春桃，物各有时 [Qiū jú chūntáo, wù gè yǒushí] – Әр нәрсе өз уақытымен.

不受磨练不成佛 [Bù shòu mó liàn bù chéng fó] – Сыннан өтпей, әйгілі болмайсың.

(Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).

Қазіргі қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі қазіргі ауызекі тіл нормаларымен құрылған. Бірақ көне жазба тіл вэньян қағидаларымен құрылған мақал-мәтелдер де кездеседі. Қазіргі қытай тілінде, ежелгі жазба тілдің нормаларымен құрылған мақал-мәтелдердің болуының өзі бір қарағанда мүмкін емес нәрсе секілді.

Бұл құбылыстың себебін қытай тілінің даму тарихынан іздеу керек. Әдеби тілдің екі түрінің – байхуа мен вэньян, ғасырлар бойы Қытайда қатар дамығаны белгілі. Бұл тілдердің бүкіл қарама-қайшылықтарына қарамастан, олар бір-біріне әсер етпей қоймағанын байқауға болады. Қазіргі қытай әдеби тілі өз ішінде екі ішкі жүйенің байхуа мен вэньян қағидаларымен біріктірілген. Демек, вэньяның тілдік құралдарын қолданатын мақал-мәтелдердің болуы тілдің бүкіл даму жолымен негізделген өте қалыпты нәрсе.

Қытай және қазақ тілдерінде мақал-мәтелдердің бәрі негізінен жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады, яғни олар тұлғасы жағынан ұзақ уақыттан бері қалыптасып, белгілі бір формада тұрақталған, мазмұны жағынан біртұтастыққа ие болған жай сөйлем типтері. Құрылымы жағынан қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің өзара ұқсастықтары жиі кездеседі:

1. Бұйрық райлы сөйлемдер:

1) 趁热打铁 [chèn rè dǎ tiě]

«Темірді қызғанда соқ».

2) 量久为出 [liàng jiǔ wéi chū]

«Көрпене қарай көсіл».

3) 近朱者赤，近墨者黑 [Jìn zhū zhě chì, jìn mò zhě hēi]

«Көршің соқыр болса, бір көзіңді қысып жүр»

4) 三思而后行 [Sānsī ér hòu xíng]

«Жеті бет өлшеп, бір бет кес»

5) 人看行为鸟看飞 [Rén kàn xíngwéi niǎo kàn fēi]

«Жігіттің түсіне қарама, ісіне қара»

2. Болымсыз түрдегі бұйрық рай, яғни тыйым салу;

1) 今日事今日毕，施到明天不足取 [Jīnrì shì jīnrì bì, shī dào míngtiān bùzú qǔ]

«Бүгінгі істі ертенге қалдырма»

2) 为灭跳蚤，烧掉皮袄 [Wèi miè tiàozǎo, shāo diào pí ǎo]

«Битке өкпелеп, тоңынды отқа жақпа»

3) 挖坑者自陷，玩火者自焚 [Wā kēng zhě zì xiàn, wán huǒ zhě zì fēn]

«Біреуге ор қазба, өзің түсесің»

4) 凡事不宜先夸口 [Fánshì bù yì xiān kuā kǒu]

«Асатпай жатып құлдық деме».

3. Шартты райлы сөйлем түрінде:

1) 死神无情 [Sǐshén wúqíng]

«Ажал ажалға қарамайды»

2) 欲享乐，须工作 [Yù xiǎnglè, xū gōngzuò]

«Атқа мінгің келсе, ерінді сайла»

3) 同时做两件事，一事无成 [Tóngshí zuò liǎng jiàn shì, yīshìwúchéng]

«Екі кемеңің басын ұстаған суға кетеді»

4. Болымсыз жай сөйлемдер түрінде:

1) 灿烂者非皆黄金 [Cànlan zhě fēi jiē huángjīn]

(Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).

«Жарқырағанның бәрі алтын емес».

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданады. Тіпті кейде сөз тастап кетіп отырады. Мысалы: «Ақыл – жастан, асыл – тастан» дегенде «шығады» сөзі қалып қойған.

Мақал-мәтел құрылымы жағынан сырттай ұқсас болып келгенмен, олардың мазмұнды түйіндеуінде, ойды шешуінде өзіндік ерекшелігі байқалады.

Мақалдарда бір-біріне сай қарама-қайшы ұғымдар мен нәрселерді салыстырып, шендестіру арқылы ой-пікірді айқындау тәсілі басым болып келеді.

Мысалы:

Қытай тіліндегі баламасы	Қазақ тіліндегі баламасы
柔语能拆断骨头 [Róu yǔ néng chāi duàn gǔtǒu]	«Жақсы сөз жұбатар, жаман сөз жылатар»
宁为鸡口，不为牛后 [Níng wéi jī kǒu, bù wéi niú hòu]	«Жаман қауымның жақсысы болғанша, жақсы қауымның жаманы бол»
不怕慢，只怕站 [Bùpà màn, zhǐ pà zhàn]	«Ештен кеш жақсы»

价廉质劣，价高货好 [Jiá lián zhì liè, jià gāo huò hǎo]	«Сырты жытырауықтың, іші қалтырауық»
福兮祸所倚，祸兮福所伏 [Fú xī huò suǒ yǐ, huò xī fú suǒ fù]	«Жаман айтпай, жақсы жоқ»
多言不如少言，少言不如无言 [Duō yán bù rú shǎo yán, shǎo yán bù rú wú yán] (Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).	«Көп сөз – көмір, аз сөз – алтын»

Мақал-мәтелдердің әртүрлі өзгерістерге, тұлғалық модификацияларға ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрлерін *инварианттар* деп атаймыз. Мақал-мәтел инварианттары бірде олардың компоненттеріне инверсия жасау арқы-

лы, бірде оларды түсіріп, иллиписис түрінде айту арқылы, бірде дербес екі түрлі мақал-мәтелдердің элементтерін өзара шебер қиыстыру арқылы, т.б. жолдармен жасалады.

Компоненттерін өзгертіп *айтуға байланысты инварианттар*:

Қырық жұт қырғын болса да ажалды өлер.	Қырық жыл қырғын болса да ажалсыз адам тірі қалар деген...
急急忙忙，让人笑话 [Jí jí máng máng, ràng rén xiàohuà]	急急忙忙，招人笑断肠 [Jí jí máng máng, zhāo rén xiào duàncháng] (叶芳来. 2005: 221)
Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам, Есенеі оңай түсінді...	Қазақ айласының құйрығы бір-ақ тұтам
与坏人为伍，就会同流合污 [Yǔ huàirén wéiwǔ, jiù huì tóngliúhéwū]	近朱者赤，近墨者黑 [Jìn zhū zhě chì, jìn mò zhě hēi] (叶芳来. 2005: 237)

Мақал-мәтелдердің жеке элементтері ғана сақталатын инварианттар:

人多智广。 - 集思广益。 [Rén duō zhì guǎng]. - [Jísiguǎngyì].

Бір кісінікі мақұл, екі кісінікі ақыл.

Жазда маңдайы терлемегеннің, қыста қазаны қайнамайды. - Қыс күніңді жаз ойла.

Компоненттерінің орнын ауыстыруына байланысты инварианттар:

- Ақсақ қой түстен кейін маңырайды.

- Уай, жарандар! Бұл түстен кейін маңырайтын ақсақ қой дейсіңдер зой. (М. Әуезов. Абай жолы, 1-том, 82-бет)

Талқылаулар

Мақал-мәтелдерден біз белгілі бір халықтың этнос болмысын, оның рухани-заттық мәдениетін, дүниетанымын, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімін, т.б. туралы жан-жақты мағлұмат табамыз.

Қытайда Чжоу дәуірінен бастап Аспанға табыну басталды. Аспан Қытайдың негізгі құдайы болды, моральді-этикалық қызмет атқарды (Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).

Осының нәтижесінде мынандай мақалдар пайда болды:

天监其德 [Tiān jiān qí dé] - «Аспан өзінің табынушыларын көреді»

天命不愒久矣 [Tiānmìng bù tāo jiǔ yǐ] - «Аспан өз шешімін ұзақ ойланбайды»

天祚明德 [Tiān zuò míng dé] - «Аспан мейірімділерге бақыт сыйлайды» (叶芳来. 2005).

Ерте заманда Қытайда басымдылықта шаруалардың экономикасы, өндіріс болды, бұлардың негізі табиғи шаруашылық болды. Осыған байланысты, қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі «шаруаларға» арналғаны айқын көрінеді.

农十百行本 [Nóng shíbǎi xíng běn] - «Шаруалардың еңбегі - жүз мамандық негізі».

人不欺地皮，地不欺肚皮 [Rén bù qī dìpí, dì bù qī dùpí] - «Адам жерді ренжітпейді, жер адамды ренжітпейді».

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдерде теологиялық тақырып та жиі қолданылған. Ондай мақал-мәтелдерде әртүрлі жоғарғы күш иелері туралы айтылады, ондай мақал-мәтелдерге мыналар жатады:

鬼功神力 [Guǐ gōng shénli] – «Жынның еңбегі мен құдай күші» (Жаксы ұста жайлы айтылады)

神工鬼力 [Shén gōng guǐ lì] – «Құдай шебер, жын күшті» (Талантты адам жайлы айтылады)

拘神遣将 [Jū shén qiǎn jiāng] – «Құдайды ұстап, оны басқаруға жіберу» (Талантты адам жайлы айтылады) [4].

Қытай тіліндегі көптеген тақырып нақты құдайлар мен рухтарға арналған, мысалы, Үй құдайы (Цзаован), Тозак иесі (Баогунь), Бала тудырушы (Буддалық әйел құдайы), Ұзақ ғұмыр құдайы (Шоусин), т.б.

灶王老爷上天 – 没了住处 [Zào wáng lǎoye shàngtiān – méiliǎo zhùchù] – «Үй құдайы аспанға көтерілді – үйінен айырылды» (еш жерге сыймайды)

阎王嫁女儿 – 鬼来抬 [Yánwáng jià nǚ'ér – guǐ lái tái] – «Жер асты патшалығының құдайы қызын тұрмысқа береді – шайтан алғыр» (шайтандар жасасын);

寿星老叫门 – 肉头到门 [Shòuxīng lǎo jiàomén – ròu tóu dào mén] – «Ұзақ ғұмыр құдайы есік тоқылдатты – етті бас үйге кірді» (ақымақ) (叶芳来 . 2005).

Қытайда ең көп тараған дін – Буддизм. Буддизм Қытайға Орта Азия арқылы тарап, өзінің бастапқы үнділік формасынан әлдеқайда өзгерістерге ұшыраған.

Төменде қытай халқына діни жүйенің қалай әсер еткені жайлы мақалдарды көруге болады:

求佛求一尊 [Qiú fú qiú yīzūn] – «Буддадан бір цзунь сұрау. Басқалардың көмегіне жиі жүгінбейтіндер жайлы»

佛是金妆, 人是衣妆 [Fú shì jīn zhuāng, rén shì yī zhuāng] – «Буддада алтын киім, адамда – жәй киім» (Біреуді сыртқы түріне қарап бағалау; Киіміне қарай қарсы алу) [4].

Даосизм – қытайлықтардың дүниетанымына әсер еткен және қытай менталитетінің негізгі тірегі болған дін. Даосизм терминін европалықтар ойлап тапқан, ол оқу және (Дао мектебі) дінге табыну мағынасын береді.

Даостық философия адам қабылдауына күндізгі циклде кіреді. Бұл шексіз өлім мен күннің қайта тірілуі, мәңгілік өмір идеясын тудырды.

Даосизм мистикаға толы. Қытайда магиялық күш иеленген таулы жерлер немесе аралдарда тұратын сегіз өлмейтін – даостық қасиеттілер жайлы мәтелдер өте көп.

张果老到驴 – 永不见出生的面 [Zhāng guǒ lǎo dào lú – yǒng bùjiàn chūshēng de miàn] – «Чжан Голао есекте артқы жағымен кетіп бара жатыр – малдың бетін ешқашан көрмейді» (қарым-қатынасты үзу).

傻喜儿赶鸭子 – 全来了 [Shǎ xǐ er gǎn yāzi – quán lái le] – «Сизер ақымақ барлық қазды қуды – барлығы келді» (叶芳来 . 2005).

Конфуцийшілдік дін – Қытайдың негізгі ұстанатын діндерінің бірі. Конфуцийшілдік дін өзара қарым-қатынас, саясат, этикет пен отбасыдағы қарым-қатынас жағынан негізгі доминант болып есептеледі. Бастапқыда бұл дін этика-саяси емес, әлеуметтік-психологиялық ілім болып табылған.

Конфуций ерте заманның ойшылдарының бірі болып саналады, оның көптеген сөздері қанатты сөздерге айналған, ол қанатты сөздерді қытайлар осы күнге дейін қолданады.

言辞足以表达意思就可以了 [Yáncí zúyǐ biǎodá yìsī jiù kěyǐle] – «Сөздер мағынаны білдірсе, сол да жеткілікті».

有得必有失 [yǒu dé bì yǒu shī] – «Бір нәрсеге қол жеткізу үшін, жоғалту керек; жеңу үшін, жеңілу керек» (叶芳来 . 2005).

Келесі пікір көптеген жылдар бойы жоғарыда аталған факторлардың әсерінен болған қытайдың өзіне ғана тән ерекше қасиеттеріне арналады.

Қытайлықтарда негізгі екі борыш болды: аспанға ризашылық пен ата-бабаларына ризашылық. Және де қытай халқы әрқашан қарттықты сыйлаған және құрметтеген. Келесі мақалдар соның дәлелі болады:

树老根多, 人老智多 [Shù lǎo gēng duō, rén lǎo zhì duō] – «Кәрі ағаштың тамыры көп, кәрі кісінің ақылы көп».

家有一老人, 如有一宝 [Jiā yǒu yī lǎo, rú yǒu yī bǎo] – «Үйде кәрі кісі болса, үйде құнды дүние бар деген сөз».

Қытайлықтарда басқа ұлттарда жоқ қасиеттер бар. Солардың бірі – 面子, бетінен, беделінен айырылу. 面子 – бұл адамгершілік өлшемі, қытайлықтар оны қатты ұстанады. Беттен, беделден айырылу – өзіне деген құрметтен, сенімнен айырылу деген сөз.

Қытайлықтарда сонымен қатар билікке деген қорқыныш бар. Ерте заманнан қарапайым халық билікпен қатынасы тығыз болған сайын, олар одан одан бетер қорқатын болған. Бұның бәрі аспанға табыну мен рухтарға деген құрметпен байланысты.

人怕春明, 猪怕壮 [Rén pà chūnmíng, zhū pà zhuàng] – «Шошқа үшін семіз болған қауіпті, адам үшін танымал болған қауіпті».

人要脸, 树要皮 [rén yào liǎn shù yào pí] – «Адамға беделінен айырылмау маңызды, ағашқа қабығы маңызды».

Қытайлықтар өте еңбекқор халық. Бұл көп уақыт «күріш өркениеті» деп аталатын келейлік-

те өмір сүргеннің нәтижесі және де конфуцийшілдік еңбек этикасына байланысты:

世上无难事，只怕有心人 [shì shàng wú nán shì zhǐ pà yǒu xīn rén] – «Жүзеге асыра алмауым мүмкін деген істі аяқтау үшін, талмай еңбек ету қажет».

窮則變，變則通 [qióng zé biàn biàn zé tōng] – «Егер сен кедей болсаң, өзгер, сонда бәріне қол жеткізесің».

有志者，事竟成 [yǒu zhì zhě, shì jìng chéng] – «Егер адамда арман болса, ісі де алға жүреді» (叶芳来 . 2005).

Мақал-мәтелдердің ерекшелігі – ұлттың менталитетіне, тарихи тәжірибесіне, дініне, дәстүріне байланысты. Қытай тілінің мақал-мәтелдері қоры өте көп. Семантика жағынан, құрылысы мен пайда болу деректері жағынан әртүрлі.

Қытай тіліндегі мәтелдердің пайда болу дерегі – қазіргі ауызекі тіл нормаларымен жасалған сөз тіркестері, – тірі ауызекі тіл. Алайда олардың пайда болуы одан да ерте кезді қамтиды. Көптеген 俗语Súyǔ, 惯用语Guànyòng yǔ қазіргі тілде кең қолданылады, себебі олар тарихи және әдеби ескерткіштерден табылған, оларда «俗Sú, 俚俗Lǐsú, 俚语Lǐyǔ» жазбасымен тіркелген, – «қарапайым» (Васильев Л.С. 2014).

Көне деректерде кездесетін, қазіргі кезде өзінің тілдік формасын сақтаған, қазіргі тілдік жүйемен айтылатын мәтелдер аз емес. Соларға тоқталатын болсақ.

掉书袋 – дәйексөздер жаудыру, өзінің оқығандығын көрсетуден бас тартпау (кітап салынған мөшектерді тастау).

登龙门 – жоғары қызмет немесе атаққа ықпалды адамдар арқасында қол жеткізу; мемлекеттік қызметке емтиханды сәтті қорғау (Айдаһар қақпасынан өту)

戴高帽儿 – біреуге жағымпаздану, мадақ сөздер айту (біреуге биік бас киім кигізу)

戴绿帽子 – көзіне шөп салу (біреуге жасыл бас киім кигізу)

Адамның күнделікті өмірі, олардың айналасын байқауы мен баға беруі, қоршаған орта жайлы, адамдардың қарым-қатынасы жайлы, дәстүрлері мен әдеттері жайлы әртүрлі жағдайлар туралы ойларын білдіріп отырады. Бұндай ой-пікірлер уақыт өте келе тұрақталып, өңделіп мақал не мәтелге айналады. Мысалы:

拉老婆舌头 – өсек айту, әйелдердің өсегі (кемпірді тілінен тарту)

下软蛋 – әлсіз, қорқақ, бокмұрын (жұмсақ жұмыртқа басып шығару)

近水楼台先得月 – жеңілдік шарттарын өз жеке мүддесіне жұмсау; жеңілдік шарттарының болуы (жағалау маңындағы мұнара айды бірінші қарсы алады).

Әртүрлі аңыздар мен дәстүрлер мақал-мәтелдің негізгі дереккөзі болып табылады.

露马脚 – өзін ұстап беру; құпияның ашкереленуі (жылқы аяғын көрсету) (Кравцова М.Е. 2011).

Көптеген мақал-мәтелдер жалпы қолданысқа әртүрлі кәсіби саладағы қарым-қатынас арқылы енген.

Әскери сала

车轮战 – күшінің бәрі сарқылғаннан кейін басып алу (дөңгелек тактикасы)

包饺子 – қоршау, дөңгелетіп қоршауға алу (тұшпара жасау)

Медицина саласы

害软骨病 – жігерсіз, әлсіз (шеміршек ауруына ұшырау, хондропатия)

打预防针 – сақтық шараларын жасау (профилактикалық укол салу)

Коммерция, сауда, қаржы саласы

金字招牌 – сыртқы жылтыр; маңдайша, марка; фикция (дүкеннің алтын жалатылған маңдайшасы)

散摊子 – жабу, тарату (ұйым, мекеме); құлдырау, ыдырау (науаны бөлшектеу)

Көлік саласы

开倒车 – бастапқыдан тайку (сөз, іс-әрекет); артқа шегіну (артқа шегіну)

开绿灯 – рұқсат беру; жол ашу; кедергі жасамау; жасыл көше жасау (жарық); (жасыл шам жағу)

Дін саласы

数世主 – құтқарушы; кез келген жағдайда көмекке даяр тұратын адам (әлем құтқарушысы)

惊山神动土地 – барлығын мазалау; барлығының көңілін бұру (тау құдайының мазасын алу; жергілікті құдайдың мазасын алу)

Театр саласы

唱对台戏 – бәсекелесу, жарысу (қарама-қарсы сахнада тұрып өлең айту)

跑龙套 – статист болу; барып кел, шауып кел болу; ұсақ тапсырмаларды орындау (свита немесе күзетшіні орындау, статист)

Математика, есеп саласы

不管三七二十一 – бәріне түкіру; қолын бір сілтеу; (үш жердегі жеті жиырма бір екеніне де қарамау)

三下五除二 – бір-екі дегенде бәрі бітті; бірден; ешнәрсе емес (бестен үшті алсан екі болады)

Спорт, ойындар

擦边球 – тәртіп бұзуға сәл қалу; тәуекелге бас тігу (үстел теннисінде «үстел шетінде тұрып қалған доп»)

三级跳 – жылдам мансап; тез өсу (үш секіріс) (Кравцова М.Е. 2011).

Қытай тілінде мәтелдердің негізгі шығу дереккөздері диалектілер болып табылады. Өр диалект немесе сөз өз арсеналында мәтел болып табылады, олардың қолданысы сол диалект шеңберінен шықпайды. Мысалы, 吃排骨 – «сынға ұшырау; бір нәрсеге кінәлі болу» (қабырғаларды жеу) тұрақты тіркесі тек Цзянсу провинциясының солтүстігі мен Шаньдун провинциясының оңтүстігінде ғана қолданылады.

Оңтүстік диалектілерден қытай тіліне 空心汤圆 – «мағынасыз жұмыстар; бос сөздер; бір көрініс; шиш» (іші бос тұшпара) тіркесі келді. 汤圆 сөзі оңтүстік диалектіде 元宵 мағынасымен бірдей – күріш ұнынан жасалған ішінде қоспасы бар дөңгелектер.

扯闲白儿 – бос сандырақтау (ешнәрсемен айналыспау, ешқандай мақсат болмауы) – бұл тіркес пекин диалектісіне тиесілі, 打牙祭 – «дәмді тамақ ішу; бүкіл әлемге мереке жасау (тіске құрбандық ету) – сычуань диалектісіне тиесілі.

Кейбір диалектілі мәтелдердің лексика-грамматикалық құрылысы аса ерекшеленбейді, ондай мәтелдер ортақ тілге бейімделіп, өзінің «жергілікті» ерекшелігін жоғалтып, қай диалектіден шыққан дерегі ұмытылады. Мысалы, 煮夹生饭 – «істі соңына дейін аяқтау; бастаған істі бітіру» (толық піспеген ботқаны толық пісіру) – Шэньси провинциясының, 打马虎眼 – әдейі іс-

теу; екіжүзді болу; көзілдірігін сұрту; тек көрініс жасау» (түсінбеген кейіп таныту) – солтүстік диалектінікі.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысында мақал мен мәтелге жалпы анықтама беріліп, қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің шығу тарихына, қолданылу аясы жайлы қарастырылды. Мақал-мәтелдер – халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі, даналығы мол көрініс тапқан, ой дәлдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленетін тілдік бірліктер болып табылады:

– мақал көп жағдайда үлгі, өнеге, өсиет айтуға құрылады. Ал мәтел, сөз тіркесі, қалыптасқан нақышты орамды сөйлемше түрінде келіп, көңілдегі ойды емеурін арқылы жеткізеді және нақты тұжырым, қорытынды пікір жасалмайды;

– қытай тіл білімінде мақал мен мәтелдің ара-жігі нақты ажыратылмай, біртұтас тұрақты тіркес ретінде қарастырылады;

– мақал-мәтелдер өзге тұрақты сөз орамдарына (қанатты сөз, нақыл сөз т.б.) қарағанда, тұлға жағынан ықшам, мазмұны жағынан тұтас, әмбебап болады;

– мақал-мәтелдердің тұлғасының тұрақтылығы мен тілде бұрыннан «дайын» материал ретінде қолданылатын сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Тұрманжанов Ө. (2007) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. – Алматы: «Білім».
- Афанасьева М.П. (2016) Поговорки как отдельный класс образительных средств во фразеологической системе современного китайского языка. – Тамбов: Грамота, №4(58), в 3-х ч. Ч.2.
- 夏征农 (2000). 辞海. 上海:上海辞书出版社, . 6155 页
- 叶芳来 (2005). 俄汉谚语俗语词典. – 北京. 商务印书馆. -394页.
- Зеленев Е.И., Касевич В.Б. (2013). Введение в востоковедение: Общий курс. Ред. – СПб.: КАРО.
- Васильев Л.С. (2014) История религий востока: [электронный ресурс]. URL: http://www.plam.ru/hist/istorija_religii_vostoka/p18.php
- Кравцова М.Е. (2011) История культуры Китая. 4-е., испр. и доп. – СПб.: «Издательство ПЛАНЕТА МУЗЫКИ»; Издательство «Лань».
- Абай энциклопедиясы (1995). – Алаты: Атамұра. 434 б.
- Хаенов Әмеди (1996) Тіл білімі. – Алматы, 173 б.
- 赵亚娜 (2010). 谚语中女性传统观念及其历史地位的变迁. 海南师范大学学报. 第24卷: ‘夫为妻纲
- 金明华(2010). 中韩谚语中的女性文化透视. 语言文学研究.
- 唐静(2010). 西汉谚语文化透视. 西南科技大学外国语学院: 中国科教创新刊.
- 王娟. 哈萨克族谚语中的妇女传统形象 论文.
- 耿静静(2010). 谚语中的中国古代女性文化透视.
- 蒋 静(2013). 论中日传统谚语中的女性文化观. 文教资料.